

Rereading Classical Geographers' and Travel Writers' Reports of the Martyrdom and Burial of Imam Reza (as): From the Beginning to the End of the Qajar Era

Hamid Reza Attariani ¹ Mahboubeh Esmaili ² Hasan Shadpour ³

1. Department of History, Shahrood University, Shahrood, Iran: hattariani3100@gmail.com
2. Assitant Professor, Department of History, Shahrood Branch, Islamic Azad University, Shahrood Iran. (Corresponding Author): m.esmaeili@iaushahrood.ac.ir
3. Assitant Professor, Department of History, Shahrood Branch, Islamic Azad University, Shahrood, Iran: h.shadpour@iaushahrood.ac.ir

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
December 07, 2024

In Revised Form:
January 22, 2025

Accepted:
February 04, 2025

Published Online:
December 22, 2025

Non-Iranian and Iranian travel writers have given different reports of the martyrdom event and then the burial of the body of the 8th Imam of Shiites in the land of Khorasan, in the year 203 AH, until the Qajar era. In this research, the reports of classical geographers and domestic and foreign travel writers about the martyrdom and burial of Imam Reza (peace be upon him) from the 3rd century to the end of the 13th century are discussed. The research community is 40 travelogues. Of these, thirty travelogues are non-Iranian and ten Iranian travelogues have also been examined. The research method in this research is quantitative and qualitative with a descriptive approach based on events taken from travelogues and geography books. This research aims to find the answer to how the event of martyrdom and the place of burial of Hazrat Reza, peace be upon her, are described in the travelogues of Europeans and Iranians? The findings of this research indicate that religious reports about the martyrdom and burial of Imam Reza (peace be upon her) were mentioned in a small or incomplete form by geographers and travel writers until the end of the 11th century. In the reports of the early centuries after the martyrdom, they did not mention the name of the murderer or the perpetrator of the martyrdom in their travelogues for any possible reason. After that, in the 12th and 13th centuries of the lunar calendar, with the integration of religious and Shiite institutions after the Safavids, in the Qajar era, due to the frequent presence of travel

Cite this The Author (s): Attariani, H; Esmaili, M; Shadpour, H (2024). Rereading Classical Geographers' and Travel Writers' Reports of the Martyrdom and Burial of Imam Reza (as): From the Beginning to the End of the Qajar Era: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 13, Issue 4, Winter 2025, Serial Number 52 – (151- 175)-

[DOI:10.22034/farzv.2025.492095.2048](https://doi.org/10.22034/farzv.2025.492095.2048)

writers to the threshold of Al-Quds and their attention to reflection and criticism of the event and burial, reporting on the event of martyrdom. It has reached its peak in travelogues.

Key words:

Shrine of Imam Reza (a.s.), Tomb of Imam Reza (a.s.), travelogues, Aṣṭān Quds Razavi, geographers, Mashhad.

1. Introduction

The presence of Imam Reza (peace be upon him) at the beginning of the third century of the lunar calendar was the most important event in the land of Khorasan and in the history of Islam. The news and reports related to this presence, especially the form and quality of martyrdom and the killer of Imam (a.s.), were not clearly mentioned in travelogues and geographical books until the 6th century. Geographers and travel writers, although in narrating historical events based on independence in voting, they have recorded their news outside of the margins and desires of the government, as it was. But some considerations and personal inclinations of his have caused that until the twelfth century of the lunar calendar, consistent and complete news were not mentioned in his reports about the incident of martyrdom and the cause of the murder and its quality.

2. Methods

In this research, in addition to examining the reports of travelogues, some of the reports of geographers up to the sixth century, such as Ibn Huqal and Abu Dalf, who wrote their books in the style of travel memoirs, and are considered among the travelogues, are examined and cited. Noghan and Sanabad, after the burial of the 8th Imam of Shiites, joined together, over the centuries and with the emergence of ideal living conditions and economic and security prosperity, the acceptance and acceptance of the mass settlement of immigrants and pilgrims, became the gathering center of the presence of Muslims. The climatic, economic and historical conditions of the region and even the administrative missions as well as the curiosity of travel writers made a significant range of them travelers to Mashhad. . Some of these travel writers, in their travel reports, find the root cause of martyrdom and how the Imam (a.s.) was killed. This issue is important because the correct reports of travel writers about the martyrdom of the slain imam, as well as incorrect reports, are monitored. In this research, more than eighty travelogues, which have religious news and reports, about Imam Reza (a.s.) and various details about the shrine of Razavi, have been examined. It should be noted that half of these works did not even mention the biography of

Imam Reza (peace be upon him) and the rest of the travelogues mentioned different aspects of the martyrdom event and the burial place. In this research, the reports presented by him are cited.

The research method in this research is based on quantitative and qualitative methods with a descriptive approach based on events taken from travelogues and geographical books from the 3rd to the 13th lunar centuries. First, by collecting and reviewing data and reports, the information content is separated based on the proposed questions, and then it is documented and classified based on the thematic list and frequency of data.

3. Discussions and conclusion

Geographers have rarely mentioned the martyrdom of Hazrat Reza (AS) by Ma'mun in their books until the sixth lunar century. Gradually, from the 3rd century, when the shadow of the Abbasid caliphate over the Khorasan region became less prominent, the name of the place was mentioned as Mashhad al-Reza in their reports. In the history, the word "burial place" of Imam Reza (a.s.), like his court, has changed over time in the reports; Tomb of Ali al-Reza, Mashhad of Ali ibn Musa al-Reza, Mashhad of Razavi, Mashhad of the Holy, and finally in the 13th century AH onwards, travel writers refer to the shrine of Imam Reza (a.s.) and the shrine of the eighth Imam in their travelogues. The 12th and 13th lunar centuries are the era of prosperity and economic prosperity and political connections between Iran and other countries, Mashhad witnessed the presence of a large number of European and other travel writers, half of the travel writers visiting Mashhad focused on the person of Imam Reza (peace be upon him) and the event of martyrdom and burial. They have not mentioned any articles or reports. A number of them have expressed the dimensions of the event of martyrdom and burial, as well as presenting the starting point of the emergence of the shrine of Imam Reza (a.s.) and Astan Quds in its various historical dimensions. According to Shia news, such travelogues, the news of the martyrdom of the 8th Imam of Shia, the quality and form of the murder, in any way it happened, whether based on scholarly research and Shia documents, or field and local questions from residents, neighbors and fellow travelers, or taken Other travel writers have mentioned it in their travelogues. Another point is that most of the travelogues in the Qajar era were written in English, they used precise English terms in writing and observing literary points as well as understanding the content. For example, the translation of the words "martyr" and "martyrdom" for Imam (peace be upon him) or the derivatives of the verb to kill and the noun "killer" for Ma'mun have been mentioned exactly in their travelogues and in the appropriate place.

بازخوانی گزارش‌های جغرافی‌نویسان کلاسیک و سفرنامه‌نویسان از شهادت و مدفن

امام رضا علیه السلام از آغاز تا پایان عصر قاجار*

حمیدرضا عطاریانی^۱ محبوبه اسماعیلی^۲ حسن شادپور^۳

* این مقاله برگرفته از رساله دکترای حمیدرضا عطاریانی با عنوان «گونه‌شناسی سفرنامه‌نویسان در گزارش آستان قدس رضوی از عصر تیموری تا ابتدای انقلاب اسلامی» بوده که به راهنمایی دکتر محبوبه اسماعیلی و دکتر حسن شادپور انجام شده است.

hattariani3100@gmail.com

m.esmaeili@iaushahrood.ac.ir

h.shadpoor@iaushahrood.ac.ir

۱. دکترای تاریخ اسلام، گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی شاهرود، شاهرود، ایران:

۲. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی شاهرود، شاهرود، ایران (نویسنده مسئول):

۳. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی شاهرود، شاهرود، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	سفرنامه‌نویسان ایرانی و غیرایرانی گزارش‌های متفاوتی از واقعه شهادت و پس از آن دفن پیکر هشتمین امام شیعیان در سرزمین خراسان در سال ۲۰۳ قمری بیان کرده‌اند. در این پژوهش به بازخوانی گزارش‌های جغرافی‌نویسان کلاسیک و سفرنامه‌نویسان داخلی و خارجی درباره شهادت و مدفن امام رضا علیه السلام از قرن سوم تا پایان قرن سیزدهم قمری پرداخته می‌شود. جامعه پژوهش مورد مطالعه و بررسی ۴۰ سفرنامه است. از این تعداد، ۳۰ سفرنامه متعلق به سفرنامه‌نویسان غیرایرانی و ۱۰ سفرنامه نیز متعلق به ایرانی‌هاست. روش تحقیق در این پژوهش به صورت کمی و کیفی با رویکرد توصیفی مبتنی بر گزارش‌های برگرفته شده از سفرنامه‌ها و کتاب‌های جغرافی است. این پژوهش در صدد پاسخگویی به این پرسش است که واقعه شهادت و مکان دفن حضرت رضا علیه السلام در سفرنامه‌های اروپاییان و ایرانی‌ها چگونه توصیف شده است؟ یافته‌های این پژوهش حاکی است که جغرافی‌نویسان و سفرنامه‌نویسان تا پایان قرن یازدهم گزارش‌های اندک و ناقصی درباره نحوه شهادت و محل دفن امام رضا <small>علیه السلام</small> ذکر کرده‌اند. ایشان در گزارش‌های سده‌های اولیه پس از شهادت، نام قاتل یا عامل شهادت را به هر دلیل ممکن در سفرنامه‌های خود ذکر نکرده‌اند. پس از به قدرت رسیدن صفویان و قرار گرفتن مشهد به عنوان پایتخت مذهبی صفویان به تدریج نهاد مذهبی آستان قدس مورد توجه بیشتری قرار گرفت و حضور سفرنامه‌نویسان از این دوره تا انتهای دوره قاجاریه باعث شد تا گزارش‌های بیشتر و مبسوط‌تری از شهر مشهد و آستان قدس رضوی نوشته شود.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	حرم امام رضا <small>علیه السلام</small> ، مدفن امام رضا <small>علیه السلام</small> ، سفرنامه‌ها، آستان قدس رضوی، جغرافی‌نویسان، مشهد.

استناد: عطاریانی، حمیدرضا؛ اسماعیلی، محبوبه؛ شادپور، حسن: (۱۴۰۳). بازخوانی گزارش‌های جغرافی‌نویسان کلاسیک و سفرنامه‌نویسان از شهادت و مدفن امام رضا علیه السلام از آغاز تا پایان عصر قاجار. فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۳، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴، شماره پیاپی ۵۲ - (۱۷۵-۱۵۱).

DOI:10.22034/farzv.2025.492095.2048

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

حضور امام رضا (علیه السلام) در ابتدای قرن سوم قمری، مهم‌ترین رویداد در سرزمین خراسان و بلکه در تاریخ اسلام بوده است. اخبار و گزارش‌های مربوط به این حضور، به‌خصوص شکل و کیفیت شهادت و قاتل امام (علیه السلام) به صورت جریانی تاریخی در سفرنامه‌ها و کتاب‌های جغرافیایی تا قرن ششم قمری به صورت شفاف ذکر نشده است. جغرافیدان‌ها و سفرنامه‌نویسان، گرچه در نقل حوادث تاریخی بنا بر استقلال در رأی، اخبار خود را خارج از حواشی و امیال حکومتی، آن‌چنان‌که بوده است، ثبت کرده‌اند. اما برخی ملاحظات و تمایلات شخصی ایشان، باعث شده است تا قرن دوازدهم قمری، اخبار منسجم و کامل در گزارش‌های ایشان از واقعه شهادت و عامل قتل و کیفیت آن ذکر نشود.

۱-۲. اهداف، ضرورت و روش تحقیق

در این پژوهش علاوه بر بررسی گزارش‌های سفرنامه‌ها، بعضی از گزارش‌های عالمان جغرافیا تا قرن ششم قمری، نظیر ابن حوقل و ابودلف که کتاب‌های خود را به شیوه خاطرات سفر نگاشته‌اند و در شمار سفرنامه‌ها محسوب می‌شوند، مورد بررسی و استناد قرار می‌گیرد. نوغان و سناباد، پس از دفن هشتمین امام شیعیان، با به هم پیوستن، طی قرن‌ها و با پدیدار شدن شرایط زندگی ایده‌آل و رونق اقتصادی و امنیتی، قبول و پذیرش اسکان انبوه مهاجرین و زائرین، مرکز تجمعی از حضور مسلمانان شد. شرایط اقلیمی، اقتصادی و تاریخی منطقه و حتی مأموریت‌های اداری و نیز کنجکاوای سفرنامه‌نویسان، طیف قابل توجهی از ایشان را مسافر مشهد کرد. برخی از این سفرنامه‌نویسان در گزارش‌های سفر خود، به ریشه‌یابی علت شهادت و چگونگی قتل امام (علیه السلام) می‌پردازند. این مسئله از آن جهت اهمیت دارد که گزارش‌های صحیح سفرنامه‌نویسان از شهادت امام مقتول و نیز گزارش‌های ناصواب مورد رصد قرار می‌گیرد. در این پژوهش بیش از ۴۰ سفرنامه که اخبار و گزارش‌های مذهبی درباره امام رضا (علیه السلام) و جزئیات گوناگونی از آستان قدس رضوی مطرح کرده‌اند، مورد بررسی قرار گرفته است. درخور ذکر است، نیمی از این آثار، هیچ اشاره‌ای حتی به زندگی نامه امام رضا علیه السلام نداشته‌اند و بقیه سفرنامه‌ها جنبه‌هایی متفاوت از واقعه شهادت و محل دفن را ذکر کرده‌اند. در این پژوهش گزارش‌های مطرح شده توسط ایشان مورد استناد قرار می‌گیرد.

روش تحقیق در این پژوهش بر اساس روش کیفی با رویکرد توصیفی مبتنی بر گزارش‌های برگرفته شده از سفرنامه‌ها و کتاب‌های جغرافیایی از قرن سوم تا سیزدهم قمری است. ابتدا با جمع‌آوری و بررسی داده‌ها و گزارش‌ها، محتوای اطلاعاتی بر اساس سوالات طرح شده تفکیک می‌شود و سپس بر اساس فهرست موضوعی و فراوانی داده‌ها، مستندسازی و طبقه‌بندی می‌شود.

۱-۳. پیشینه پژوهش

طاهری (۱۳۴۸) در کتاب جغرافیای تاریخی خراسان از نظر جهانگردان به بررسی دوره‌های تاریخی خراسان و تحولات مشهد تا آغاز عصر قاجاریه از منظر سیاحان و سفرنامه‌نویسان نظیر: بیت، ادنون، لسا، کرزن و دانالدسون و... می‌پردازد. میرزایف (۱۳۵۲) در مقاله تصویر شهر مشهد و حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) در سفرنامه واضح، گزارش‌های سفر به مشهد و بازدید از آستان قدس، رحمت‌الله واضح (م. ۱۳۱۱ ق.) را نقل می‌کند. واضح خاطرات مسافرت خود را در سال ۱۲۰۴ قمری در شکل کتاب جداگانه‌ای تألیف می‌کند به نام عجایب الخبر فی غرایب السفر. او در این کتاب، راجع به شهر مشهد و حرم حضرت اخیار مفصلی از ابنیه، همانند: مرقد و صندوق آن، صحن کهنه، مسجد گوهرشاد، مدرسه پریزاد و از تزیینات و معماری و نقاشی‌های ذکر می‌کند. طاهرنیا (۱۳۷۶) در کتاب مشهد از نگاه سیاحان به بررسی تاریخ مشهد، دگرگونی‌ها و تغییر ساختار درونی شهر، روحیات، خصوصیات، آداب و رسوم، طوایف و عشایر خراسان و به‌خصوص مردم مشهد از منظر سفرنامه‌نویسان همراه با تطبیق با منابع تاریخی می‌پردازد.

طاهری (۱۳۸۶) در پژوهش جلوه رضوی در مهم‌ترین سفرنامه‌های غربیان در دوره قاجار و اوایل پهلوی به آداب زیارت و نمادهای واقع در آستان قدس رضوی در این دو دوره تاریخی از منظر تعدادی از سفرنامه‌نویسان اروپایی می‌پردازد که خود وارد حرم مطهر شده‌اند، همانند: وامبری، کرزن، ریچاردز، شیندلر، فریزر و... بنی‌اقبال و حیدری (۱۳۸۸) در پژوهش تحلیل محتوای سفرنامه‌های ترجمه شده سیاحان انگلیسی درباره ایران می‌پردازند. نویسندگان به آمار سفرنامه‌نویسان انگلیسی به شهرهای ایران اشاره می‌کنند. از منظر آنان مشهد در دوره‌های تاریخی بین ۱۰ شهر پربازدید ایران از منظر سفرنامه‌نویسان قرار نگرفته است. امیرزاده (۱۳۹۲) در مقاله سیمای زیارت (مشهد الرضا) و دشواری‌های آن در دوران قاجار از نگاه جهانگردان (۱۲۱۰-۱۳۴۴ ق) با بیان گزارش‌های تعدادی از سفرنامه‌نویسان به شرح دشواری‌ها و اوضاع زیارتی مشهد در عصر قاجاریه می‌پردازد. فاطمی (۱۳۹۲) در پژوهش نگرشی بر اماکن مقدس و متبرکه و آداب زیارت از نگاه سیاحان اروپایی دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ ق) نظرات تعداد محدودی از سفرنامه‌نویسان عصر

قاجاریه را پیرامون آداب زیارت و تقدس اماکن متبرکه ذکر می‌کند. از نظر وی سفرنامه‌ها به‌رغم حجم اندک مسائل زیارتی به نسبت مطالب غیر زیارتی، نقش مهمی در شناساندن آداب دینی داشته‌اند.

ایزدی مجد (۱۳۹۳) در پایان‌نامه خراسان از دیدگاه سفرنامه‌نویسان اروپایی در دوره قاجاریه مهم‌ترین دلایل حضور سفرنامه‌نویسان در خراسان را طی دوره قاجاریه، وجود مرقد مطهر حضرت رضا (علیه السلام) ذکر می‌کند. ایزدی و عسکری (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان خوانش ساختار معنایی و کالبدی حریم اماکن مقدس با استناد بر سفرنامه‌های قرن پنجم تا چهاردهم هجری قمری به بررسی این موضوع می‌پردازند. نگارندگان معتقد هستند که از منظر سفرنامه‌نویسان، شهر مشهد و بافت آن نمادی از هم‌پیوندی فضاهای آموزشی، اماکن مذهبی و اقامتگاهی و طبیعت است. بهرام‌زاده و دادبخش (۱۳۹۸) در مقاله سفرنامه‌ها و سفرنامه‌نویسان دوره صفویه به بررسی و ارزیابی سفرنامه‌های دوره صفویه می‌پردازند و مهم‌ترین علت حضور ایشان را اهداف تجاری و سیاسی به ایران می‌دانند. از ۲۱ سفرنامه‌نویسی که در این مقاله بررسی می‌شود، فقط شش نفر از ایشان به مشهد آمده‌اند. رینگنبرگ (۱۴۰۲) پژوهشگر سوئسی در کتاب مشهد در آینه سیاحان اروپایی به بررسی گزارش‌های سفرنامه‌نویسان بازدیدکننده از مشهد می‌پردازد. وی مشهد را شهری سنتی می‌داند که یکی از مهم‌ترین زیارتگاه‌های دنیا در آن واقع شده و به این دلیل نیز مشهور شده است. طی قرن‌ها به‌ویژه قرن نوزدهم، بسیاری از سیاحان اروپایی که از مشهد عبور کرده یا در آن ایامی حضور داشته‌اند، مشاهدات خود را به صورت مقالات یا گزارش‌هایی در قالب سفرنامه ثبت و ضبط و منتشر کرده‌اند. این شواهد و گزارش‌های سفرنامه‌نویسان هیچ تصویر گویایی از تاریخ این شهر تاریخی ارائه نمی‌دهد. ولی در مجموع منابعی ارزشمند و کم و بیش منحصربه‌فرد برای جلوه‌های نابود شده مهم‌ترین شهر مذهبی ایران به شمار می‌آیند. به علت شهادت حضرت رضا (علیه السلام) بیش از ۱۲ قرن و شکل‌گیری تشکیلات منسجم و منظم اداری از عصر صفویان و با فراهم شدن شرایط حضور سفرنامه‌نویسان در ایران، آنان گزارش‌های انبوه و گوناگونی از حوزه‌های متفاوت آستان قدس، همانند: مذهبی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و ... ذکر می‌کنند. پژوهشگران علاقه‌مند به بررسی گزارش‌های سفرنامه‌نویسان با توجه به حجم فراوان اخبار و گزارش‌ها، مقاله‌های اختصاصی در خصوص موضوع‌هایی نظیر شهادت و مدفن امام رضا علیه‌السلام در گزارش جغرافی‌نویسان و سفرنامه‌نویسان ارائه نداده‌اند. در پژوهش‌های ذکر شده از مطالب سفرنامه‌ها برای بررسی موضوع استفاده شده، اما به صورت مستقیم به موضوع این مقاله پرداخته نشده است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. چگونگی قتل و مدفن امام رضا (علیه السلام) در اخبار و گزارش‌ها

پیش‌بینی خبر شهادت امام رضا (علیه السلام) را خود حضرت قبل از شهادت اعلام کردند. زمانی که حضرت به قریه سناباد شهر نوغان رسید، وارد قصر حُمیدبن قحطبه طائی شد که گور هارون الرشید در آن بود، کنار قبر او خطی کشید. ابن بابویه (م. ۳۸۱ ق) می‌گوید: «امام فرمود: اینجا آرامگاه من خواهد بود و در آن به خاک سپرده خواهم شد و خداوند به زودی آن را محل آمد و شد شیعیان و دوستداران من قرار خواهد داد. سپس امام در آنجا نماز گزارد (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۴۷). ابن بابویه اولین گزارش قتل و مدفن امام رضا (علیه السلام) را ذکر می‌کند. وی در اخبارش، تأکید بر قتل امام (علیه السلام) توسط مأمون دارد و مکان دفن را به فرموده امام (علیه السلام) شهری غریب ذکر می‌کند. گزارش ابن بابویه در سفرش بسیار مختصر است و درباره خبر شهادت امام (علیه السلام) می‌نویسد: «در سال ۲۰۳ هجری امام (علیه السلام) به طوس وفات کرد هنگامی که مأمون عازم عراق بود» (همان: ۶۰۲). بر مبنای گفته حضرت، پس از شهادت امام رضا (علیه السلام) در صفر سال ۲۰۳ قمری بدن مُطهر ایشان را (مأمون) در بالاسر قبر پدرش به خاک سپرد (همان: ۳۰۳). چهار مورد پیش‌بینی در کلام امام (علیه السلام) است، شهادت توسط بدترین مردم (مأمون) قتل به وسیله زهر و تدفین در مکانی تنگ و غریب، همه به وقوع، می‌پیوندد.

شهادت حضرت (علیه السلام) طبق پیش‌بینی حادث شد. در این باره مورخان می‌نویسند: «مأمون دچار بیم و نگرانی از جانب حضرت شد و خلافت خود را در معرض خطر دید، حضرت را تحمل نکرد و به حکم «الملک عقیق لارحم له»^۱ در بازگشت به بغداد، امام را با دسیسه‌ای پیچیده و مُزورانه با زهر به شهادت رسانید (طبری، ۱۳۹۵ ق: ۱۷۷؛ ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۶۸: ۴۵۴). ابن طقطقی هم می‌گوید: «(مأمون) نسبت به علی بن موسی الرضا که انگور را بسیار دوست می‌داشت توطئه‌ای کرد و انگور را زهرآلود ساخت» (ابن طقطقی، ۱۳۸۵: ۱۷۶). بنا بر روایت مشهور، امام رضا علیه السلام در روز آخر ماه صفر ۲۰۳ قمری، در قریه سناباد توس در ۵۵ سالگی درگذشت (کلینی، ۱۴۰۱ ق: ۱: ۴۸۶). سال ۲۰۳ قمری دقیقاً همان سالی است که مأمون از خراسان رهسپار بغداد شد. «شیخ مفید (۳۳۶-۴۱۳ ق) از محمدبن جهم روایت می‌کند: «امام رضا (علیه السلام) انگور را دوست می‌داشت، مقداری از آن تهیه و در ته دانه‌های انگور با سوزن فرو کردند و چند روزی به همان حال نگه داشتند، سپس سوزن‌ها را جدا کردند و انگور را نزد امام (علیه السلام) آوردند. آن حضرت از آن

۱. یعنی اگر فرزند حاکم و یا پادشاه با ریاست و حکومتش مخالفت کند، به دست پدر کشته می‌شود و این‌گونه می‌اندیشد که گویا هیچ‌گاه فرزندی نداشته است.

تناول فرمود و به همین علت به شهادت رسید، و گفته شده که سمّ مزبور بسیار لطیف و ناپیدا بوده است» (مفید، ۱۴۱۴ق: ۲۹۷).

از منظر اکثر مورخان شیعی حضرت رضا علیه السلام مسلماً مسموم شده‌اند. قراین نیز نشان دهنده شهادت ایشان به وسیله سم است. علت مسمومیت حضرت، قیام بنی‌العباس در بغداد بود، مأمون در حالی حضرت رضا علیه السلام را مسموم کرد که از خراسان به طرف بغداد می‌رفت مرتب به او گزارش می‌دادند که در بغداد قیام شده است. او متوجه بود که حضرت رضا علیه السلام را به هیچ عنوان نمی‌تواند عزل نماید و اگر به همین وضعیت ادامه دهد، کار بسیار مشکل خواهد شد. لذا برای اینکه زمینه رفتن به بغداد را فراهم کند و به بنی‌العباس اعلام نماید که کار تمام شد، حضرت را مسموم و شهید نمود.

مرتضی مطهری، نویسنده معاصر نقل خبر شهادت شیخ صدوق را تأیید می‌نماید؛ اما در تکمیل سخن ایشان در باب علل شهادت حضرت توسط مأمون می‌توان به مهم‌ترین موارد همچون: محبوبیت علمی و معنوی امام علیه السلام در نفوس مسلمین، نقد صریح سیاست خطای مأمون و زمامداریش در امور مسلمین، اعلام برگزاری نماز عید فطر بنا بر قاعده و روش پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و موارد دیگر اشاره کرد. اهل تسنن نیز پیرامون موضوع شهادت امام رضا علیه السلام اخباری ذکر کرده‌اند. برای آشنایی با مواضع اهل تسنن به ذکر منحصرتین گزارش‌های ایشان در باب نقل خبر شهادت و مدفن حضرت می‌پردازیم. ابن‌خلکان در قرن هفتم می‌نویسد: «(امام رضا) در شهر توس از دنیا رفت و مأمون بر جنازه او نماز خواند و او را چسبیده به قبر پدرش رشید به خاک سپرد. علت مرگ او این بود که انگور خورد و در خوردن انگور زیاده‌روی کرد (ابن‌خلکان، ۱۳۹۸ق، ج ۲: ۳۱۹). در کتاب امام‌رضا علیه‌السلام در آثار دانشمندان اهل سنت آمده است: گذشته از مقام امامت، طب‌الرضای او (امام رضا) مقام علمی اش بر دوست و دشمن پوشیده نیست. چنین گمانی بسیار بی‌اساس و یا به خاطر تبرئه مأمون هدفمند است (عطائی، ۱۳۹۲: ۱۱۹). آقای عطائی در این کتاب اشاره به نیت ابن‌خلکان دارد که وی به عمد مأمون را به عنوان قاتل امام علیه السلام ذکر نمی‌کند.

ابن‌خلدون می‌گوید: «علی بن موسی الرضا به ناگاه، در راه فوت کرد» (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸ق، ج ۳: ۳۱۳) ابن‌خلدون در جای دیگر می‌نویسد: «مأمون افرادی را برای قتل فضل گماشت. پس از قتل او، آن را کتمان کرد و مجریان آن را کشت» (همان: ۳۱۳). گزارش دوم ابن‌خلدون گزارشی گویاست از چگونگی تفکر مأمون، قتل، شیوه‌ای بود برای حذف کسانی که از جانب ایشان احساس خطر می‌کرد. ابن‌خلدون دقیقاً متوجه قتل امام توسط مأمون

در اخبار شده است. اما بنا به دلایلی اظهار نمی‌کند. او به صورت غیرصریح اشاره به قاتل بودن مأمون دارد.

در بیان علت گزارش‌های خلاف خبر ابن بابویه، مؤلف زندگی سیاسی هشتمین امام حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) می‌نویسد: حکام بسیار کوشیدند تا حقایق مربوط به ائمه (علیهم السلام) گفته نشود یا آنکه به‌گونه نادرستی آن‌ها را به مردم عرضه می‌کردند و در این باره از کسانی که عنوان «دانشمند» داشتند نیز کمک می‌گرفتند؛ بنابراین راست است اگر بگوییم ابن اثیر، طبری، ابوالفداء، ابن العبری، یافعی و ابن خلکان از آن دست دانشمندانی بودند که به حقیقت تاریخ خیانت کردند و در نگارش وقایع انصاف و بی‌طرفی لازم را نداشتند (حسینی عاملی، ۱۳۷۷: ۲۰۵).

به عبارتی، خلفا بودند که مسیر تاریخ را از طریق مورخان به بیراهه می‌کشاندند و این مسئله درباره مأمون که خود قاتل است، صدق می‌کند. ابوالفرج اصفهانی (۲۸۴-۳۵۶ ق)، محدث شیعی، روایت کرده است که مأمون در آخرین لحظات حیات به امام گفت: «ای برادر چه دشوار است بر من که مرگ تو را ببینم، در حالی که من بقای تو را آرزو داشتیم و از این سخت‌تر و دشوارتر اینکه مردم می‌گویند من به تو سم خورانیده‌ام و خدا می‌داند که من از این تهمت به دورم...» (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۶۸: ۳۸۰). ناآرامی مأمون بیانگر این است که اتهام او به کشتن امام (علیه السلام) در همان هنگام، مورد بحث و گفت‌وگو و پذیرش (مردم) بوده است؛ زیرا مأمون اتهام خود را در این باره تأکید می‌کند، و می‌کوشد اعتراف و مدرکی برای براءت خود از امام علیه السلام اخذ کند، چنان که ابوالفرج بیان کرده است (فضل الله، ۱۳۸۱: ۱۶۵).

سلیمان بن ابراهیم قندوزی (م. ۱۲۹۴ ق) از عالمان حنفی اهل سنت در کتاب *ینابیع الموده لذوی القربی*^۱ ضمن بیان کامل روایت و خبر رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) درباره دفن امام رضا (علیه السلام) در سرزمین خراسان به نقل از ابن بابویه می‌نویسد: «از امام علی الرضا (علیه السلام) روایت شده است که پیامبر (صلی الله علیه و آله) فرمود: در آینده پاره‌ای از تن من در خراسان دفن می‌شود؛ هر گرفتاری او را زیارت کند خداوند گرفتاری او را بر طرف کند و هر گنهکاری او را زیارت کند خداوند گناهانش را ببامزد (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۲۵۷). این خبر علاوه بر پیش‌بینی دفن امام رضا (علیه السلام) در خراسان توسط رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، به فضیلت و ثواب زیارت مرقد حضرت و نیز به قبول خبر دفن حضرت توسط عالم حنفی در قرن سیزدهم هجری قمری اشاره دارد.

۱. چشمه‌سارهای دوستی و محبت به ذوی القربی

۲-۲. گزارش‌های جغرافی‌نویسان و سفرنامه‌نویسان از عامل و کیفیت قتل امام رضا علیه السلام تا پایان قرن ۱۲ هجری قمری

یعقوبی مورخ و جغرافی‌دان شیعی قرن سوم که بلاذری (بلاذری، ۱۳۳۸، ج ۳: ۱۳۷) و مقدسی (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲۴۴) به شیعه بودن وی تصریح دارند، می‌نویسد: «علی بن هشام آنار مسمومی را به او (امام) خوراند» (یعقوبی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۴۵۳). یعقوبی تنها کسی است که نام مباشر قتل و خوراندن میوه مسموم را به امام علیه السلام ذکر می‌کند، اما نامی از قاتل واقعی را ذکر نمی‌کند.

ابودلف از قدیمی‌ترین سفرنامه‌نویسان در عصر سامانیان (۲۸۷-۳۸۹ ق)، سفری به مشهد داشته است، او می‌نویسد: «اقامتگاه خمیدبن قحطبه طایی^۱ در آنجا واقع است و در حدود یک میل مربع مساحت دارد. در یکی از باغ‌های آن آرامگاه علی بن موسی الرضا علیه السلام و قبر هارون الرشید قرار دارد» (ابودلف، ۱۳۵۴: ۸۴). ابن حوقل در صورة الارض می‌نویسد: «قبر علی بن موسی الرضا علیه السلام در بیرون شهر نوقان است و در مجاورت آن قبر رشید (هارون الرشید) در مقبره‌ای زیبا در قریه‌ای به نام سناباد است که حصنی استوار دارد و گروهی در آن معتکفند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۹).

اصطخری (م. ۳۴۰ ق) در المسالک والممالک، واژه مشهد (اصطخری، ۱۳۶۸: ۲۰۳) و مؤلف خُدود العالم، مرقد مبارک علی بن موسی الرضا را مدفن امام در گزارش‌های خود ذکر می‌کنند (۱۳۷۲: ۹). اصطخری، اولین جغرافی‌نویس است که واژه مشهد را در گزارشش می‌آورد. تمامی جغرافی‌نویسان و سفرنامه‌نویسان گزارش‌هایی مشابه از مکان دفن حضرت دارند و در این خصوص اختلافی در اخبار و آرا نیست، اما هیچ‌کدام در گزارش‌های خود از شهادت و عامل شهادت تا قرن چهارم مطلبی ذکر نمی‌کنند. به عبارتی، محل دفن را از حیث جغرافی و منطقه‌ای مورد مطالعه و بررسی قرار داده‌اند، نه از حیث وقایع و رویدادهای شکل گرفته.

از قرن پنجم است که در مجمل التواریخ به تصریح بیان می‌شود: «مأمون او را به توس زهر داد، اندر آب انار، به دست خویش و بمرد» (مجمل التواریخ و القصص، ۱۳۸۴: ۳۵۴). حمدالله مستوفی در قرن هشتم گزارشی کامل را ارائه می‌دهد: «و از مزار عظاما قبر امام معصوم علی بن موسی الرضا رضی الله عنهما بن جعفر در دیه سناباد به چهار فرسنگی طوس است. قبر هارون الرشید خلیفه عباسی در مشهد مقدس آن حضرت است. و مشهد آن حضرت، مشهد طوس از مشاهیر مزارات متبرکه است» (مستوفی قزوینی، ۱۳۹۶، ج ۳: ۱۵۰). مستوفی گرچه صراحت در

۱. والی منصوب از طرف منصور عباسی در ولایت خراسان متوفی به سال ۱۵۹ هجری.

بیان واقعه شهادت امام را ندارد، اما قداست مکانی مشهد را به واسطهٔ مرقد امام رضا (علیه السلام) ذکر می‌کند و استعمال کلمهٔ شهید در گزارشش خبر از شهادت امام (علیه السلام) دارد. در قرن نهم قمری، کلاویخو (۱۴۰۲ م) می‌گوید: «این ایالت نیز از نام سلطان خراسان که از بازماندگان و فرزندان محمد (صلی الله علیه و آله) است، نام یافته و سراسر آن به اسم خراسان مشهور گشته است ... مشهد شهر عمده زیارتی همه این حوالی است و سالانه گروه بی‌شماری به زیارت آن می‌آیند» (کلاویخو، ۱۳۴۴: ۱۹۳). کلاویخو مشهد را شهر عمدهٔ زیارتی، واقع در ایالت خراسان، معرفی می‌کند که مرقد امام رضا (علیه السلام) در آن جای دارد و در عین حال محل زیارت کثیر زائران در خراسان می‌شمارد. حافظ ابرو جغرافی‌دان قرن نهم قمری دربارهٔ محدوده خراسان می‌نویسد: «هرات و توابع آن، ولایت قهستان و توابع آن، نیشابور و توابع آن، امامرو و توابع آن، بلخ و نواحی آن، ولایت دره جزء طالقان، فاریاب و...، ولایت بیهق و توابع آن، ولایت شقان و جوربد، ولایت طوس و مشهد مقدس، ولایت ابیورد، ولایت نسا، ولایت جوین و...» (حافظ ابرو، ۱۳۹۶، ج ۲: ۱۰۱). سانسون، مأمور سیاسی فرانسوی و مبلغ مسیحیت در قرن یازدهم قمری ۱۷ میلادی در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی، دربارهٔ مشهد می‌نویسد: «مشهد زیارتگاه ایرانیان است» (سانسون، ۱۳۶۴: ۲۰۱) کمپفر «مقام اول برجسته‌ترین، بزرگ‌ترین و زیباترین مقابر متبرک ایران را حرم امام هشتم حضرت رضا در مشهد ذکر می‌کند» (کمپفر، ۱۴۰۰: ۱۳۶).

جدول ۱-۱: گزارش جغرافی‌دانان و سفرنامه‌نویسان از چگونگی شهادت و محل دفن امام رضا (علیه السلام) تا پایان قرن دوازدهم قمری

مؤلف	بازهٔ حیات (قمری)	نام تالیف	چگونگی واقعه شهادت	واژه محل دفن
یعقوبی	سوم	تاریخ یعقوبی	ابن هشام انار مسموم به او خوراندند.	طوس
ابودلف	چهارم	سفرنامه ابودلف	-	در باغ حمید بن قحطبه
ابن حوقل	چهارم	صورة الارض	-	در قریه سناباد
نامشخص	چهارم	حدود العالم من المشرق الی المغرب	-	مرقد مبارک امام علی بن موسی الرضا
اصطخری	چهارم	المسالك الممالک	-	مشهد علی بن موسی الرضا

نامشخص	ششم	مُجمل التواریخ و القصص	با زهر در آب انار(قاتل مأمون)	جنب هارون
حمدالله مستوفی	هشتم	نُزهةالقلوب	-	استعمال عنوان مشهد برای مدفن
کلاویخو	نهم (۱۵م)	سفرنامه کلاویخو	-	مشهد شهر عمده زیارتی است.
سانسون	یازدهم (۱۷م)	سفرنامه سانسون	-	مشهد زیارتگاه ایرانیان است.
کمپفر	یازدهم (۱۷م)	سفرنامه کمپفر به ایران	-	حضرت رضا مقام اول، بزرگترین و زیباترین مقابر ایران را در مشهد دارد.

(منبع: یافته‌های پژوهش)

۲-۳. بازخوانی سفرنامه‌های اروپایی درباره شهادت و مدفن امام رضا (علیه السلام) در قرن ۱۳ و ۱۴ قمری

در قرن سیزدهم قمری گزارش‌های زیادی در سفرنامه‌ها درباره علت قتل و محل شهادت امام رضا (علیه السلام) وجود دارد. وامبری می‌نویسد: «خلیفه (مأمون) به امام رضا (علیه السلام) غبطه و حسد می‌برد؛ غبطه خلیفه ناشی از حرمتی بوده که عموم برای امام قایل می‌شدند... از این رو خلیفه ترتیب مسموم کردن او را در فنجانی نوشیدنی می‌دهد... خاطرة نام امام با مرگ او از بین نرفت؛ از یک رهبر محبوب طریقت مذهبی به شهیدی مقدس بدل شد» (وامبری، ۱۳۷۲: ۲۶۶).

شک مأمون به امام (علیه السلام) از نظر باستان‌شناسان علت قتل او شده است، اما شک مأمون در گزارش باستان‌شناسی مشخص نشده است، پیرامون چیست؟ جیمز باستان‌شناس امام (علیه السلام) را به دستور مأمون و به وسیله مسمومیت به صورت یقینی گزارش می‌دهد (باستان، ۱۳۹۸: ۲۳۵). بایرون، بارتولد و لسترینج به صراحت اعلان می‌کنند: «مأمون به ایشان زهر خورانده است» (بایرون، ۱۳۸۱: ۹۶؛ بارتولد، ۱۳۵۸: ۱۳۱؛ لسترینج، ۱۳۶۴: ۴۱۴).

ریچاردز خوردن انگور مسموم را عامل شهادت بیان می‌کند (ریچاردز، ۱۳۴۳: ۲۶۹) و نام قاتل امام (علیه السلام) را ذکر نمی‌کند. وولفسن می‌نویسد: «امام رضا به دست خائنی مسموم شده است» (وولفسن، ۱۳۰۹: ۷۲). امام شهید را در برجی در دهکده مجاور آنجا به نام سناباد مدفون

کردند (کرزن، ۱۳۶۷، ج ۱: ۲۵۷). دالمانی ضمن تأیید شهادت امام (علیه السلام) درباره وجه تسمیه شهر مشهد می‌گوید: «این شهر بدان جهت مشهد نامیده شده است که امام رضا (علیه السلام) امام هشتم شیعیان دوازده امامی و فرزند امام موسی کاظم (علیه السلام) در آن به شهادت رسیده و مدفون شده است» (دالمانی، ۱۳۷۸: ۱۳۲). ادوارد بیت نیز معتقد است به جهت نامیدن آن مکان به مشهد، امام (علیه السلام) به شهادت رسیده است (بیت، ۱۳۶۵: ۲۸۷). در گزارش مذکور قطعیت شهادت امام (علیه السلام) توسط شخص مأمون به اتفاق نظر دیگر سفرنامه‌نویسان تأیید می‌شود.

جدول ۲-۱: چگونگی شهادت امام رضا (علیه السلام) و معرفی عامل قتل در قرن ۱۳ و ۱۴ قمری

بازه حیات	سفرنامه‌نویس	نام تالیف	ذکر نام قاتل یا آمر قتل (مأمون)	کیفیت شهادت
قرن ۱۳ ق.م. ۱۹۱	وامبری	زندگی و سفرهای وامبری	✓	خلیفه او را مسموم کرد.
	جیمز باست	ایران سرزمین ائمه	✓	به وسیله مسمومیت
	ج. ناتانیل کرزن	ایران و قضیه ایران	✓	شهادت با ذکر جنایت در متن گزارش تاکید می‌شود.
	هانری رنه دالمانی	از خراسان تا بختیاری	-	امام هشتم شیعیان به شهادت رسیده است.
	ادوارد بیت	سفرنامه خراسان سیستان	-	به دلیل نامیدن مکان به مشهد معتقد است امام (علیه السلام) به شهادت رسیده است.
قرن ۱۴ ق.م. ۲۰۱	بارتولد	جغرافیای تاریخی ایران	✓	امر داد مسمومش ساختند.
	لسترنج	جغرافیای تاریخ سرزمینهای خلافت شرقی	✓	در اثر خوراندن زهری شهید شد.
	ریچاردز	سفرنامه فرد ریچاردز	-	شهادت با انگور مسموم
	بایرون رابرت	سفر به کرانه‌های جیحون	✓	مأمون به ایشان زهر خوراند است.
	مادام وولفسن	ایرانیان در گذشته و حال	-	به دست خائنی مسموم شده است.

(منبع: یافته‌های پژوهش)

۲-۴. واژه استعمال شده مدفن مطهر امام رضا علیه السلام در سفرنامه‌ها

نام مشهدالرضا از قرن سوم قمری به واسطه حضور سلطه و سیطره حکومت عباسیان بر خراسان و به حسب مرقدهارون الرشید (م ۱۹۳ق) در جانب امام علی بن موسی الرضا علیه السلام به طور مشترک و آن هم در یک ساختمان و بنای حکومتی، بیان نشده است. ابن بابویه در گزارش خود در قرن چهارم قمری، قدمت بنای اولیه بقعه را پس از مرگ هارون الرشید خلیفه پنجم عباسی ذکر می‌کند (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۳۰۳). مقدسی در بیان ذکر مرقده امام رضا علیه السلام می‌گوید: «قبر الرضی در طوس است و دژی برای آن ساخته شده که خانه و بازار دارد» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۸۸).

از ابتدای قرن چهارم قمری نام مرقده امام رضا علیه السلام از مشهد علی بن موسی الرضا، که شامل مشهد و پسوند لقب و کنیه حضرت بوده است، حذف می‌شود و به شکل مشهدالرضا برای حرم مطهر به کار می‌رود.

اصطخری در قرن چهارم هجری قمری از کلمه مشهد برای مدفن امام رضا علیه السلام استفاده می‌کند (اصطخری، ۲۰۳: ۱۳۶۸). به مرور زمان به کلمه مشهد مضاف الیه‌های سه‌گانه رضوی، توس، مقدس از قرن هفتم تا دهم اضافه شد (قصابیان، ۱۳۷۷: ۳۱). کلمه رضوی که مشتق از رضاست و توس نیز سرزمین محل دفن حضرت است و واژه مقدس نیز به حسب قدسی بودن وجود امام، بیشترین درصد استعمال زبانی را در محاورات طول زمان و نیز زمان حاضر دارد.

در قرن هشتم قمری، ابن بطوطه پس از اینکه می‌گوید: «از طوس به مشهدالرضا آمدیم و نسب امام را معرفی می‌نماید» (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ج ۱: ۴۷۰). به صراحت عنوان مشهد را بر این منطقه ذکر می‌کند. در قرن یازدهم قمری / هفدهم میلادی با توسعه فرهنگ سیر و سیاحت و گسترش ورود سفرنامه‌نویسان غیرایرانی به ایران، شاهد گزارش‌های جذابی از ایشان هستیم. تاورنیه می‌نویسد: «در مشهد قبر و مرقده امام رضا علیه السلام در زیر گنبد طلایی واقع شده و ایرانی‌ها خیلی محترمش می‌دارند» (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۳۵۹).

کمپفر مشهد را زیارتگاه مقام اول در ایران می‌داند (کمپفر، ۱۴۰۰: ۱۳۶) و سانسون مشهد را زیارتگاه ایرانیان معرفی می‌کند (سانسون، ۱۳۶۴: ۲۰۱). عظمت و خلق آثار منحصر به فرد هنری بارگاه امام علیه السلام در بین سفرنامه‌نویسان آنچنان چشم‌نواز بوده است که ایشان، بهترین جملات توصیفی خود را از مکان دفن بیان می‌کنند.

دالمانی در گزارش خود، معنای لغوی مشهد را چنین بیان می‌کند: «مشهد» به معنی شهود و حضور یا شهادتگاه است. امام هشتم شیعیان دوازده امامی و فرزند امام موسی کاظم علیه السلام در آن به

شهادت رسیده و مدفون شده است (دالمانی، ۱۳۷۸: ۱۳۲). مردم زیادی آن را مشهد یعنی (مکان) شهادت می‌خوانند (بیست، ۱۳۶۵: ۲۸۷) در قرن سوم و چهارم سکونت زیستی اهل سنت و زائران خاص هارون الرشید را به صورت هم‌زمان با شیعیان ساکن مجاور امام (علیه السلام) در گزارش‌ها داریم. در این قرن، کلمه مشهد در کتاب مقدسی دیده می‌شود (بارتولد، ۱۳۵۸: ۱۳۳). او یکی از مشهدها را مرقد امام رضا (علیه السلام) معرفی می‌کند.

ایشان (امام رضا) را در برج سناباد دفن کردند (باست، ۱۳۹۸: ۲۳۵؛ کرزن، ۱۳۶۷، ج ۱: ۲۱۳). منظور این دو از بیان کلمه برج، همان داخل گنبد است. اروپاییان از قرن هفدهم به بعد از روستای سناباد و نوغان کمتر یاد می‌کنند. این اتصال صفویان به خاندان ولایت، چه در واقع یا فریب عوام‌الناس خود باعث تبلیغ گسترده و کثرت رونق شهرهای مذهبی همچون مشهد و قم در عصر صفویه شد. به طوری که قوانین خاص در باب زیارت مراقد متبرکه شیعی، وضع شد. با تمام این اوصاف در عصر قاجاریه سفرنامه‌نویسان اروپایی می‌گویند: مشهد، بنای مهمی جز حرم امام رضا ندارد (بارنز، ۱۳۶۶: ۶۱؛ خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۷؛ گرگر، ۱۳۶۶، ج ۱: ۲۴۹)؛ اما نظر ریچاردز و رای نظرات دیگر سفرنامه‌نویسان است؛ سلاطین صفوی با اهمیت دادن به زیارتگاه حضرت رضا (علیه السلام) خواستند یک مکان زیارتی ملی پدید آورند (ریچاردز، ۱۳۴۳: ۱۹۶) ملی کردن حرم امام رضا (علیه السلام) باعث کسب اعتبار و تشخیص بخشیدن به مجموعه انسانی ساکن در اطراف حضرت بوده است.

آنچنان حرم امام رضا (علیه السلام) برای سفرنامه‌نویسان در عصر قاجاریه دارای عظمت و شوکت بوده است که حرم و مزار امام رضا (علیه السلام) را جاویدان و عالی‌ترین مایه مباحات و مکان بسیار مقدس مسلمانان ذکر می‌کنند (کرزن، ۱۳۶۷، ج ۱: ۲۱۳؛ شیندلر، ۲۰۳۶: ۲۰۱؛ سایکس، ۱۳۶۳: ۲۹؛ ویشارد، ۱۳۶۳: ۱۵۶).

سفرنامه‌نویسان در عصر قاجاریه گزارش‌های درباره شهر مشهد از امام رضا (علیه السلام) به صورت کاملاً جداگانه و متمایز ذکر می‌کنند. سابقه مشهد که اساس آن با تدفین امام رضا (علیه السلام) است، در گزارش‌ها به تصریح ذکر می‌شود. رحمت الله واضح در قرن سیزدهم قمری می‌گوید: «این شهرک که الحال مشهد نام دارد، موضع متبرک مدفن امام همام گردید، مشهد رضا و رضویه می‌گفتند» (میرزایف، ۱۳۵۳: ۳).

در قرن چهاردهم، واژه مدفن حضرت رضا (علیه السلام) و شهر مشهد به تفکیک در گزارش‌ها ذکر می‌شود؛ علی بن موسی الرضا (علیه السلام) که قبرش در مشهد مهم‌ترین زیارتگاه ایران است در این مکان مدفون است (بارتولد، ۱۳۵۸: ۱۳۰).

۳. نتیجه‌گیری

جغرافی‌نویسان گزارش شهادت حضرت رضا علیه السلام توسط مأمون را تا قرن ششم قمری به‌ندرت در کتاب‌های خود ذکر کرده‌اند. به‌تدریج، نام مکان از قرن سوم که سایه حاکمیت خلفای عباسی بر خطه خراسان کم‌فروغ می‌شود، عنوان مشهدالرضا را در گزارش‌های خود ذکر می‌کنند. در تاریخ واژه‌مدفن امام رضا علیه السلام، همچون بارگاهش، به‌مرور در گزارش‌ها متحول شده است؛ قبر علی‌الرضا، مشهد علی بن موسی‌الرضا، مشهد رضوی، مشهد مقدس، و بالاخره در قرن سیزدهم قمری به‌بعد، سفرنامه‌نویسان اشاره به مرقد امام رضا علیه السلام و حرم امام هشتم در سفرنامه‌ها دارند.

قرن ۱۲ و ۱۳ قمری، عصر شکوفایی و رونق اقتصادی و ارتباطات سیاسی ایران و دیگر کشورها بوده و مشهد شاهد حضور تعداد زیادی از سفرنامه‌نویسان اروپایی و دیگر ملل است، نیمی از سفرنامه‌نویسان بازدیدکننده از مشهد پیرامون شخص امام رضا علیه السلام و واقعه شهادت و مدفن، مطلب و گزارشی ذکر نکرده‌اند. تعدادی از ایشان به بیان ابعاد واقعه شهادت و مدفن و نیز ارائه سابقه نقطه آغازین پیدایش حرم امام رضا علیه السلام و آستان قدس در ابعاد مختلف تاریخی آن پرداخته‌اند. این‌گونه سفرنامه‌نویسان حسب اخبار شیعی، خبر شهادت امام هشتم شیعیان، کیفیت و شکل قتل، به هر نحوی که رُخ داده است، چه بر اساس تحقیق مطالعاتی و مستندات شیعی، چه پرسش میدانی و محلی از ساکنان و مجاوران و همسفران یا برگرفته از گزارش دیگر سفرنامه‌نویسان در سفرنامه‌های خود ذکر کرده‌اند. نکته دیگر اینکه، بیشتر سفرنامه‌ها در عصر قاجاریه به زبان انگلیسی نوشته شده است، ایشان در بحث نوشتاری و رعایت نکات ادبی و نیز تفهیم مطالب از اصطلاحات دقیق انگلیسی بهره برده‌اند. برای نمونه، ترجمه کلمات شهید^۱ و شهادت^۲ را برای امام علیه السلام و یا مشتقات فعل قتل^۳ و اسم فاعل قاتل^۴ را برای مأمون، به‌دقت در سفرنامه‌های خود و در جای مناسب ذکر کرده‌اند.

---

1. martyr
2. martyrdom
3. marder-to kill
4. the killer

منابع و مآخذ

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۳). **عیون أخبار الرضا**. ترجمه و متن عیون اخبار الرضا. مترجم: علی اکبر غفاری. تهران: نشر صدوق.
- امیرزاده، حسن. (۱۳۹۲). «سیمای زیارت (مشهد الرضا) و دشواری‌های آن در دوران قاجار از نگاه جهانگردان (۱۲۱۰-۱۳۴۴ق)». **مشکوه**. شماره ۱۲۱. صص: ۱۱۴-۱۳۱.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله. (۱۳۷۶). **سفرنامه ابن بطوطه**. مترجم: محمدعلی موحد. تهران: سپهرنقش.
- ابودلف. (۱۳۵۴). **سفرنامه ابودلف در ایران سال ۳۴۱ هجری**. ولادیمیر مینورسکی. ترجمه: سیدابوالفضل طباطبایی. تهران: نشر زوار.
- ابن خلکان شافعی، ابوعباس شمس الدین محمد بن ابی بکر. (۱۳۹۸ق). **وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان**. بیروت: دارصادر.
- ابن طقطقی. (۱۳۸۵). **الفخری فی الأدب السلطانی و الدول اسلامیة**. سوریه- حلب: دارالقلم العربی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۰۸ق). **تاریخ ابن خلدون**. بیروت: دارالفکر.
- ابن حوقل. (۱۳۶۶). **سفرنامه ایران در صورة الارض**. ترجمه و توضیح جعفر شعار. تهران، امیرکبیر.
- اصفهان‌ی، ابوالفرج. (۱۳۶۸ق). **مقاتل الطالبیین**. شرح و تحقیق: سیداحمد صقر. لبنان. بیروت: موسسه الأعلمی للمطبوعات.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم. (۱۳۶۸). **مسالك وممالك**. به اهتمام ایرج افشار. ویرایش دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اولیویه. (۱۳۷۱). **سفرنامه اولیویه**. ترجمه محمد طاهری میرزا. به تصحیح غلامرضا وره‌رام. تهران: انتشارات اطلاعات.
- ایزدی مجد، نرگس. (۱۳۹۳). «خراسان از دیدگاه سفرنامه‌نویسان اروپایی در دوره قاجاریه». **پایان نامه کارشناسی ارشد**. دانشگاه فردوسی مشهد. دانشکده علوم انسانی.
- ایزدی، محمد سعید؛ عسکری، نسیم؛ ناسخیان، شهریار. (۱۳۹۸). «خوانش ساختار معنایی و کالبدی حریم اماکن مقدس با استناد بر سفرنامه‌های قرن پنجم تا چهاردهم هجری قمری». **مطالعات شهر ایرانی اسلامی**. سال دهم. شماره ۳۸. صص: ۲۱-۳۶.
- بارتولد، ولادیمیر. (۱۳۵۸). **تذکره جغرافیای تاریخی ایران**. ترجمه حمزه سردادور. تهران: انتشارات توس.
- بارنز، آکس. (۱۳۶۶). **سفرنامه بارنز سفر به ایران در عهد فتحعلی شاه قاجار**. مترجم: حسن سلطانی فر. مشهد: به‌نشر.
- بیرون، رابرت. (۱۳۸۱). **سفر به کرانه‌های جیحون**. ترجمه: لیلا سازگاری. بی‌جا: انتشارات سخن.
- باست، جیمز. (۱۳۹۸). **ایران سرزمین ائمه: شرح مسافرت و اقامت (۱۸۱۷-۱۸۸۵ م)**. ترجمه نوید

فاضل بخششی. مشهد: به‌نشر.

بنی‌اقبال، ناهید؛ حیدری، آزاده. (۱۳۸۸). «تحلیل محتوای سفرنامه‌های ترجمه شده سیاحان انگلیسی درباره ایران»، *دانش‌شناسی* (علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی و فناوری اطلاعات). دوره ۲. شماره ۶. صص: ۱۱-۲۴.

بلاذری، احمدبن یحیی. (۱۳۳۸). *انساب‌الاشراف*. محمودی، محمدباقر. مصر: دارالمعارف. بهرام‌زاده، محمد؛ دادبخش، مسعود. (۱۳۹۸). «سفرنامه‌ها و سفرنامه‌نویسان دوره صفویه». *مطالعات ایران‌شناسی*، سال پنجم. شماره ۱۵. صص: ۵-۲۲.

حاتمی‌نژاد، حسین. (۱۳۸۴). «سیر تحولات کالبدی مشهد». *اطلاعات جغرافیایی (سپهر)*. دوره چهاردهم. شماره ۵۵. صص: ۲۶-۳۳.

حدود العالم من المشرق الی المغرب. (۱۳۷۲). به کوشش منوچهر ستوده. تهران: کتابخانه طهوری. حسینی عاملی، جعفر مرتضی. (۱۳۷۷). *زندگی سیاسی هشتمین امام حضرت علی بن موسی الرضا*. ترجمه خلیل خلیلیان. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

مُجمل التواریخ و القصص. (۱۳۸۴). تصحیح: ملک الشعراء بهار. بی‌جا. بی‌نا. تاورنیه، ژان باتیس. (۱۳۳۶). *سفرنامه تاورنیه*. ترجمه ابوتراب نوری. انتشارات کتابخانه سنائی و تائید اصفهان.

خانیکوف، نیکولای ولادیمیروویچ. (۱۳۷۵). *سفرنامه خانیکوف*. گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی. ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بی‌گناه. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی. دالمانی، هانری رنه. (۱۳۷۸). *از خراسان تا بختیاری*. ترجمه غلامرضا سمیعی. تهران: نشر طاووس.

دریکوندی، رضا؛ خاکرند، شکرالله. (۱۳۹۹). «جایگاه بارگاه رضوی در منازعات سیاسی مذهبی میان صفویان و ازبکان در عصر اول حکومت صفوی (۹۰۷-۱۰۳۸ ق)». *فرهنگ رضوی*. سال هشتم. شماره ۳۱. صص: ۳۱-۵۳.

ریچاردز، فرد. (۱۳۴۳). *سفرنامه فرد ریچاردز*. ترجمه مهین‌دخت صبا. تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

رینگنبرگ، پاتریک. (۱۴۰۲). *مشهد در آینه سیاحان اروپایی*. ترجمه محمود بهرورزی، انتشارات جامی (مصدق).

سایکس، سرپرسی. (۱۳۶۳). *سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس یا ده هزار میل در ایران*. ترجمه حسین سعادت نوری. موسسه گسترش فرهنگ و مطالعات.

سانسون. (۱۳۶۴). *سفرنامه سانسون*. ترجمه تقی فضل‌ی. تهران: بی‌نا. شهاب‌الدین، عبدالله خوافی. (۱۳۷۰). *جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو*، به تصحیح غلامرضا ورهرام، تهران: اطلاعات.

شیندلر، آلبرت هوتوم. (۲۵۳۶). *سه سفرنامه (هرات، مرو، مشهد)*. به کوشش قدرت‌الله زعفرانلو. چاپ دوم. تهران: انتشارات توس.

- طاهرنیا، بهروز. (۱۳۷۶). **مشهد از نگاه سیاحان از ۱۶۰۰ تا ۱۹۱۴ میلادی**. مشهد: آستان قدس رضوی.
- طاهری، ابوالقاسم. (۱۳۴۸). **جغرافیای تاریخی خراسان از نظر جهانگردان**. تهران: انتشارات شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران.
- طاهری، فرهاد. (۱۳۸۶). «جلوه رضوی در مهم‌ترین سفرنامه‌های غربیان در دوره قاجار و اوایل پهلوی». **تاریخ معاصر ایران**. شماره ۴۳. صص: ۱۰۳-۱۲۴.
- طبری، محمد بن جریر بن رستم. (۱۳۹۵). **دلائل الامامه**. تهران: موسسه البعثه.
- فاطمی، شیما سادات. (۱۳۹۳). «نگرشی بر اماکن مقدس و متبرکه و آداب زیارت از نگاه سیاحان اروپایی دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ ق)». **روزگاران**. سال دوازدهم. شماره ۱۲۱. صص: ۱۱۳-۱۴۸.
- عطائی، محمدرضا. (۱۳۹۲). **امام رضا (علیه السلام) در آثار دانشمندان اهل سنت**. مشهد: به‌نشر.
- فضل‌الله، محمد جواد. (۱۳۸۱). **تحلیلی از زندگانی امام رضا (علیه السلام)**. ترجمه سیدمحمد صادق عارف. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- قصابیان، محمدرضا. (۱۳۷۷). **تاریخ مشهد از پیدایش تا آغاز دوره افشاریه**. نشر انصار.
- قندوزی حنفی، سلیمان بن ابراهیم. (۱۲۹۴ ق). **ینابیع الموده لذوی القربی**. قم: دارالاسوه.
- کرزن، جرج ناتانیل. (۱۳۶۷). **ایران و قضیه ایران**. ترجمه: ع. وحید مازندرانی. تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- کلاویخو، گنزالز. (۱۳۴۴). **سفرنامه کلاویخو**. مترجم: مسعود رجب‌نیا. چاپ دوم. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- کُلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۱ ق). **الکافی**. تصحیح علی‌اکبر غفاری. دارالتعارف بیروت.
- کمپفر، انگلبرت. (۱۴۰۰). **سفرنامه کمپفر به ایران**. مترجم: کیکاووس جهانداری. انتشارات خوارزمی.
- گروه دائرة المعارف آستان قدس رضوی. (۱۳۹۳). **دائرة المعارف آستان قدس رضوی**. مشهد.
- لسترنج، گ. (۱۳۹۳). **جغرافیایی تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی**. ترجمه: محمود عرفان، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۳). **سیری در سیره ائمه اطهار (علیهم السلام)**. تهران: انتشارات صدرا.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ ق). **الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد**. بیروت: دارالمفید.
- مُقَدِّسی، ابو عبدالله محمد ابن احمد. (۱۳۶۱). **احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم**. ترجمه علینقی منزوی. تهران: شرکت مولفان و مترجمان.
- مک گرگور، سی. ام. (۱۳۶۶). **شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان در ۱۸۷۵ م**. ترجمه مجید مهدی‌زاده. مشهد: آستان قدس رضوی.
- میرزایف، عبدالغنی. (۱۳۵۳). «تصویر شهر مشهد و حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) در سفرنامه واضح». **مطالعات اسلامی**. شماره ۱۲. صص: ۱-۱۳.
- وامبری، آرمینیوس. (۱۳۷۲). **زندگی و سفرهای وامبری دنباله سیاحت درویشی دروغین**. ترجمه

محمد حسین آریا. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
 وولفسن، مادام. (۱۳۰۹). *ایرانیان در گذشته و حال*. ترجمه میرزا حسین خان انصاری. طهران: خاور.
 ویشارد، جان. (۱۳۶۳). *بیست سال در ایران*. ترجمه علی پیرنیا. تهران: انتشارات نوین.
 یعقوبی، احمدبن ابی یعقوب. (۱۳۷۱). *تاریخ یعقوبی*. ترجمه محمد ابراهیم آیتی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
 بیت، ادوارد چارلز. (۱۳۶۵). *سفرنامه خراسان و سیستان*. مترجم: مهرداد رهبری و قدرت الله روشنی. ناشر: یزدان.

References

- Abu Dolf, 1976. Abu Dolf's travelogue in Iran in 341 A H. Vladimirmirinsky.
- Seyyed Abulfazl Tabatabai, Tehran:zovar . [In Persian].
- Amirzadeh, H. 2013 The appearance of the pilgrimage (Mashhad al-Reza) and its difficulties in the Qajar era from the eyes of Jahangandar (1344-1210 AH). Meshkat Journal, 114-131. [In Persian].
- Astan Quds Razavi Encyclopedia Group. 2013. Astan Quds Razavi Encyclopedia, Mashhad. [In Persian].
- Atai, M. (2012), Imam Reza (peace be upon her) in the works of Sunni scholars, Mashhad: Astan Quds Razavi, publishing company beh nashr. [In Persian].
- Bahramzadeh, M. & Dadbakhsh, M., 2018, "Travelogues and travelogues of the Safavid period". Iranian Studies Journal, 5-22. [In Persian].
- Barthold, V. 1980, Historical Geography of Iran, translated by Hamza Sardador, Tehran: Tos Publishing House. [In Persian].
- Barnes, A. 1988. Barnes's travelogue of a trip to Iran during the reign of Fath Ali Shah Qajar. Translator: Hasan Soltani Far. Publisher: Astan Quds. [In Persian].
- Bašt, J. 2018, Iran, the Land of Imams: Description of Travel and Residence (1871-1885 AD). Translated by Navid Fazel Bakhshi, Mashhad: bah neshar [In Persian].
- Bani Iqbal, N & Heydari, A., 2010. "Analysis of the content of the translated travelogues of English tourists about Iran daneshshenasi Journal (library and information sciences and information technology), 11-24. [In Persian].
- Belazari, A. 1960. Ansb al-Ashraf, Mahmoudi, Mohammad Baqir, Dar alMaarif Misr. [In Persian].
- Byron, R. 2003, A Journey to the Banks of Jihun, translated by: Leyla Sassat. The publisher is out of place, Sokhon Publications. [In Persian].
- Clavijo, G. 1966, Clavijo's travelogue. Translation and publishing company, second edition. [In Persian].
- Curzon, G. N. 1989. Iran and the Iranian Problem, Center for Scientific and Cultural Publications. [In Persian].
- Dalmani, H. R. 2000, from Khorasan to Bakhtiari, Samii. Tehran, Tavo Publishing. [In Persian].

Darikondi, R & Khakrah, sh., (2020). The position of the Razavi court in political and religious conflicts between Safavids and Uzbeks in the first era of

Safavid rule (907-1038 AH). *Farhang Razavi Journal*, 31-53 [In Persian].

Esfahani, Abul Faraj (1368 AH), *Muqatil al-Talbeyin*, description and research: Seyyed Ahmad Saqr, Lebanon. Beirut. Al-Alami Press Institute. [In Persian].

Fatemi, S. 2013. An attitude towards holy and blessed places and pilgrimage rituals from the point of view of European tourists during the Qajar period (1210-1344 AH), *Rozgaran Journal*, 113-148. [In Persian].

Fazlullah, J. (2002), an analysis of the life of Imam Reza (peace be upon her), Mashhad: Astan Quds Islamic Research Foundation. [In Persian].

Hataminejad, 2005. "Course of physical changes in Mashhad". *Geographical information Journal (Sephehr)*, 26-33. [In Persian].

Hosseini, J.M. 1998. the political life of the 8th Imam Hazrat Ali ibn Musa al-Reza, translated by Khalil Khalilian. Tehran: Islamic Culture Publishing Office [In Persian].

Hudud al-Alam from the East to the Maghreb. 1994. Praised for Manouchehr's effort. Tehran: Tahori Library. [In Persian].

Ibn Babouyeh, M., 1994. *Ayun Akhbar al-Reza Translation and text of Ayyun Akhbar al-Reza*. Ghaffari Ali Akbar, Tehran: saduk. [In Persian].

Ibn Battuta, M., 1964. *Ibn Battuta's travelogue*, Tehran: sappernaqsh. [In Persian].

Ibn Khalkan Shafi'i (1398 AH), Abu Abbas Shams al-Din Muhammad bin Abi Bakr, *Deaths of the Nobles and Prophets of the Sons of Time*, Beirut: Dar Sader. [In Persian].

Ibn Taqatqi, 2007. *al-Fakhri fi al-Adaab al-Sultaniyyah and al-Islamiyyah*, Dar al-Qalam al-Arabi. [In Persian].

Ibn Khaldun, A. (1408 AH), *Tarikh Ibn Khaldun*, Beirut: Dar al-Fikr. [In Persian].

Ibn Huqal, 1987. *travelogue of Iran in the image of the earth*, translated and explained by Jafar Shaar, Tehran, Amir Kabir [In Persian].

Istakhari, A. 1989, *Masalak and Mamalek*. To the attention of Iraj Afshar, 2th Ed edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].

Izadi Majd, N. 2013. *Khorasan from the point of view of European travel writers in the Qajar period*. Ministry of Science, Research and Technology – Ferdowsi University of Mashhad - Faculty of Humanities. [In Persian].

Izdi, M. Nasim Askari, and Shahriar Naskhian, (2018). "Reading the semantic and physical structure of sacred holy places based on travelogues from the fifth to the fourteenth century AH". *Quarterly Scientific Journal of Iranian Islamic City Studies* 21-36. [In Persian].

Kaempfer, E. 2022, *Kaempfer's travelogue to Iran*. Kikavos Khwarazmi Publications. [In Persian].

Khanikov, N.V. (1996). *Khanikov's travel book, travel report to the southern part of Central Asia*. Translated by: Yaghmai A& Bi-Gahna, Mashhad: Astan Quds Razavi Publishing House. [In Persian].

Kundozi Hanafi, S. I. 1294 AH, *Yanabi Al-Moudah Lazvi al-Qorabi*, Qom, Dar al-Sawh. [In Persian].

Kolini, M. (1401 AH), *al-Kafi*, corrected by Ali Akbar. Ghafari, Beirut:

Dar al-Taarif. [In Persian].

LeStrange, G. 2013, Historical geography of the lands of the Eastern Caliphate. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].

Maqdisi, A. 1983. Ahsan al-Taqaṣim fi Ma'rifa al-Aqalim. Authors and Translators Company of Tehran. [In Persian].

McGregor, C.M. 1988, a description of a trip to Khorasan province and northwestern Afghanistan in 1875, Mashhad, Aṣṭan Quds Razavi, first Vol 1. [In Persian].

Mirzayev, A. 1975. the image of the city of Mashhad and the holy shrine of Imam Reza (a.s.) in a clear travel book. Islamic studies Journal, 1-13. [In Persian].

Mofid, M. 1414 AH, Al-Arshad fi Ma'rafa Hajjullah Ali Al-Abad, Beirut: Dar al-Mofid. [In Persian].

Motahari, M. 2005, A Journey in the Life of the Imams of Athar (a.s.), Sadra Publications Institute. [In Persian].

Qasabian, M. r. 1999. History of Mashhad from its beginning to the beginning of the Afsharia period. Ansar Publishing. [In Persian].

Olivier, 1992. Olivier's travel book, translated by Mohammad Taheri Mirza, edited by Gholamreza Varahram, Tehran etlaat Publications. [In Persian].

Richards, F. 1965, Fard Richards's travel book, translated by Mahin Dekht Saba, Tehran, Translation and Publishing Company. [In Persian].

Ringenberg, P.2024. Mashhad in the mirror of European tourists, Jami Publications (Mossadegh) [In Persian].

Sanson, 1985, Sanson's travel book, , Tehran: The publisher is out of place. [In Persian].

Sikes, S. 1985. Travelogue of General Sarpersi Sikes or Ten Thousand Miles in Iran. Institute for the Development of Culture and Studies. [In Persian].

Schindler, A.H.1977.three travel letters (Herat, Merv, Mashhad), by the effort of Allah's power, Zafaranlou, Tehran, Tos Publications, 2th Ed edition. [In Persian].

Shahabuddin, A. 1992. .The historical geography of Khorasan in the history of Hafez Abro, edited by Gholam Reza Varharam, Tehran, etlaat. [In Persian]

Tabari, M. 2015. Dalai al-Imamah, Tehran: Al-Baath Institute, Printing and Publishing Center. [In Persian].

Taheri, A. 2006. Historical geography of Khorasan from world traveler's point of view, from the publications of the Central Council of the Imperial Festival of Iran. [In Persian].

Taheri, F.2007. The effect of Razavi in the most important travelogues of Westerners in the Qajar and early Pahlavi periods, contemporary history of Iran Journal, 103-124. [In Persian].

Tahernia, B. 1997. Mashhad from the eyes of tourists from 1600 to 1914 AD, Mashhad: Aṣṭan Quds Razavi. [In Persian].

Tavernier, J.B. 1958. Tavernier's travel book, translated by Abu Tarab Nouri, Sana'i Library and Isfahan Publications. [In Persian].

The collection of al-Tawarikh and al-Qasas, 2006. Correction: Malek

al-Shaara Bahar, compiled in 520 lunar year. The publisher is out of place. [In Persian].

- Vambery, A. 2000, the life and travels of Vambery, the trail of false Darvish tourism, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].
- Wishard, J. 1985, twenty years in Iran, Tehran: Novin Publishing, first edition. [In Persian].
- Wolfsen, Madame .1931, Iranians in the past and present, Tehran: khavar. [In Persian].
- Yate, E. C. 1987. Khorasan and Siستان travel book, publisher: Yazdan. [In Persian].
- Yaqoubi, A. 1992. Tarikh Yaqoubi, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].